

Ivan Čolović

A gyűlölet tőkéje

A háború, a tudatalatti és a mítosz

Mi az oka, hogy háború esetén a különben békés és veszélytelen emberek is engednek a gyűlölet hatalmának, s félelmetes könnyedséggel válnak fosztogatókká, gyilkosokká vagy akár hőhérokká? A freudi pszichoanalízis az agresszivitás ezen formáját, amely a háborús időkben kerül előtérbe és terjed a legkifejezettebben, az egyes ember tudatalattijából eredezteti. A tudatalattit Pandora szelen-céjének egy válfajaként kell itt elképzelnünk, amiben az agresszivitásnak már az egyénnek az első emberekkel való találkozásakor kialakult magvai vannak elzárva. Freud a tudatalattit olyan helyként írja le "ahol az emberi lélek minden mocskának csírái raktározódnak" (Freud, 1972, 89).

Az egyénnek a "barbárság" szintjére való vissza-süllyedését a tudatalattinkban latensen jelenlévő barbárság teszi lehetővé. Freud elképzelése itt a keresztény démonológiához áll közel, amit Denis de Rougemont a következő mondatban foglalt össze: "Az ellenség bennünk van." (Rougemont, 88.)

Az ember rombolási hajlamának eredetét illető fenti meghatározásokból két alapvető következtetés vonható le. Az első arra mutat rá, hogy háborúban az ember nem adja fel egyéniségét (nem szűnik meg "énné lenni"), csak azért, hogy csatlakozhasson egy bizonyos kollektív agresszivitáshoz, melynek pszichikai értéke különbözik saját individuumának lelki beállítódottságától. Igaz azonban, hogy egy normális ember háborús gátlásokat csak akkor képes elkövetni, ha erre a közösség más tagjai is - egymást bátorítva - elszánják magukat. De ekkor is csak mint egyén vesz részt abban. Mindenki tudatalattijában van elegendő egyéni motiváció egy ilyen döntés meghozatalához.

Másrészt viszont, ha az agresszivitás forrása mindenki tudatalattijában fellelhető, akkor a háborús részvételre való ráhangolhatóság is általános. Nem csak bizonyos etnikai csoportok vagy nációk meghatározó tulajdonsága, és így "minden nemzet - írja Marie Bonaparte -, még az is, amely a felhőtlen biztonság idején a leghumánusabb hagyományokat gyakorolja, könnyen visszazuhanhat az ősközösségi barbárság szintjére". (Bonaparte, 174.)

Az ember öntudatlan agresszivitása, ami - hogy elkerülje az önpusztító energiává való transzformálódást - a külvilágra igyekszik kivetülni, már önmagában is elég motiváció a háborúhoz. Ez az agresszivitás azonban korántsem fő oka a háborúknak. Inkább valami fegyver-félének lehetne tekinteni, vagy talán egy olyan természeti összetevőnek, ami nélkül a háború gazdasága nem képes funkcionálni.

Tekintetbe véve, hogy az agresszivitás "stratégiai tényező", az államnak mindenképpen ellenőrzés alá kell vonnia azt, mintegy monopóliumot kell gyakorolnia fölötté. "Minden polgár számára - írja Freud a Gondolatok a háborúról és a halálról c. munkájában - a háború világossá teszi azt a döbbenetes tényt, hogy igaz, amit már a béke idején is feltételezhetett, azaz az állam nem azért tiltja a gonosz cselekedeteket, hogy azokat lehetetlenné tegye, hanem azért, hogy monopóliumot nyerjen fölöttük, akár a só vagy a dohány forgalmazása fölött..." (Freud, 1953, 285).

Hasonló következtetésre jutott Marie Bonaparte is, aki az emberi gyűlöletet tőkeként definiálta: "Az emberek szívében felgyülemlt gyűlölet tőke, amit be kell fektetni" (Bonaparte, 166).

Mit kell tennie háború esetén az államnak ahhoz, hogy a polgárai agresszivitása fölött gyakorolt monopóliumot, a gyűlölet tőkéjének megsokszorozása céljából, minél hatékonyabban aknázhassa ki? Előre kell bocsátanunk, hogy a rendelkezésére álló eljárások többértelműek és ellentmondásosak. Szó sincs a rablás, a kínzás és a gyilkolás tilalmának egyszerű eltörléséről. Az ember valószínűleg mindig is meg szeretett volna szabadulni ezen tilalmaktól. Freud szerint amúgy is "szükségét érzi annak, hogy agresszivitását felebarátai számlájára elégítse ki... hogy kínozhasson, és gyilkolhasson" (Freud 1956, 72). Azonban agresszív ösztönével a felettes én - Freud hármasszemélyiség-típológiájának egyik eleme - helyezkedik szembe, a lélek azon része, ahol a viselkedés normái, a tilalmak és a morális ítéletek helyezkednek el.

Ahhoz, hogy a normális ember engedjen a háború öldöklő agresszivitásának, hogy saját elnyomott agresszivitása minden köteléket lerázva törhessen felszínre, be kell csapnia felettes énjét. Azonban itt mégsem a morális cenzúra nyomásának semlegesítéséről vagy eltüntetéséről van szó. Ellenkezőleg, ezt a nyomást kell felerősíteni, a felettes énnel sérthetetlen és megkérdőjelezhetetlen autoritássá kell válnia. A katona általában a gyilkolást nem mint a régtől óhajtott szabadság eljövételét éli meg. Számára nem titkos vágyainak beteljesülése, hanem feladat, áldozatvállalás, hősi tett. Ebből kifolyólag a háborút ellenzó magatartás a pusztán öns érdeküket, az egyéni vágyak kielégülését szem előtt tartó, felelőtlen emberek szégyenteljes szereplései közé sorolhatók.

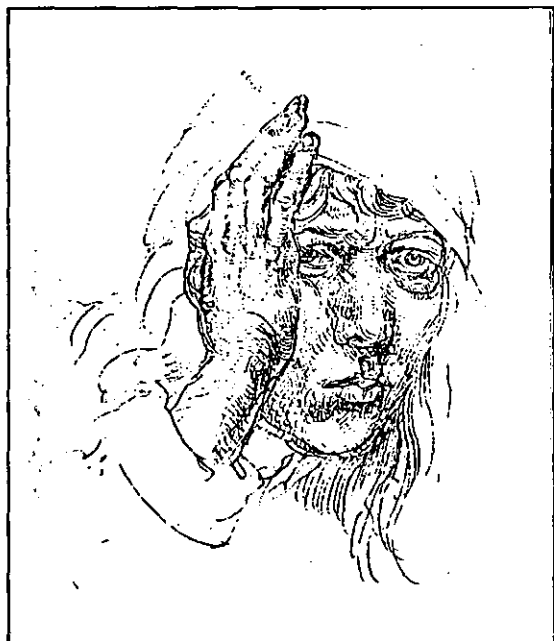
Ez a látszólagos paradoxon érthetőbbé válik, ha a freudi azonosulás-felfogással hozzuk összefüggésbe, ami nem más mint "az én egy másik énnel való összeolvadása, minek folytán az első én úgy viselkedik mint a második, bizonyos értelemben magába fogadja azt" (Freud, 1954, 63). Az egyénnek ez a képessége, hogy "magába tud fogadni" valaki mást, először az apa modelljének interiorizációjával jelentkezik, azaz egy olyan képi ideál megalkotásával, amivel az egyén azonosulni szeretne.

Az azonosulás megengedi az én és a más közötti távolság határainak kiszélesítését, az én ugyanis a *mi*-vel azonosul, ugyanakkor elidegenedik, megszűnik hozzánk közelinek lenni. Az azonosulás teszi lehetővé a közösség egyes tagjai közötti kapcsolat erősödését is. A közösségen kívüli dolgokra irányított agresszivitás immár nem aszociális többé. A mieink iránt érzett szeretet elválaszthatatlan a mások iránt táplált gyűlölettel. Erről Freud, melankolikusan, a következőt jegyzi meg: "A tömeget csak abban az esetben lehet az egymás iránt táplált szeretet nevében egyesíteni, ha még maradnak rajta kívül alkalmas egyedek az agresszivitás kivetítésére..." (Freud, 1956, 50).

Az azonosulás lényegében az apa személyének megkettőzése: egyrészt kirajzolódik a tiszteletet és szeretetet érdemlő szülő arcéle, másrészt az utált személy árnyképe is

megmutatkozik. Az apa-fiú viszony e kétarcúsága a társadalmi és a politikai síkok vetületében ismét jelentkezik. "Mikor a gyermek érett személyiséggé formálódik - írja Franco Fronari - a vezére, illetve az egyénített ideálokra bontott közössége iránti lojalitása egy másik vezér, illetve közösség iránti gyűlöletben talál ellenpólusra. A háborús részvételre való hajlam is ezen alapul... Az apa alakjának megkettőzése vezet továbbá ahhoz, hogy az egyik nép istenei a másik nép számára ördögök" (Fornari, 99).

Az egyént lelki strukturalizáltsága és a társadalom többi tagjához való viszonyulásának természete teszi alkalmassá arra, hogy áthágassa az ölés tilalmának törvényét. Hogy ez a tilalom ténylegesen is áthágható legyen - amit a háború megkövetel -, és eközben mégse kelljen megbolondulnia, vagy átváltoznia közönséges bűnözővé, ahhoz az szükséges, hogy a végső erőszakhoz való folyamodás elfogadható alakban kínáltassék fel a számára.

Albrecht Dürer : Erlangeni önarckép

Ez két alapvető módon érhető el. Az egyik esetben a háborús cselekedet, s ezen főként az ellenség megsemmisítése értendő, különleges - szent - értéktöbblettel ruházódik fel. A katonai győzelem nemcsak hogy fontos, de a legfontosabb érték: a nemzet fennmaradásának feltétele, a nép létét fenyegető kihívásra adott válasz. A fennálló veszély megszüntetésére minden eszköz felhasználható. A hős katonák szent küldetése, hogy minden veszélyforrást semlegesítsenek és megsemmisítsenek.

A háború így mindig kikényszerített, azaz jogos védelmi harc. Adott történelmi szituációban konkrét ellenséggel vívatik. Ugyanakkor a múlt háborúi élednek benne újjá, amiket az ősök viseltek akkori ellenségeikkel. Ez pedig mitikus dimenziót kölcsönöz a harcnak. Az én így nem csupán a történelem színpadán éppen jelenlévő mi része, hanem *in illo tempore*, egy kollektív entitásba is belesimul. A háború teszi számára lehetővé az ősökkel való azonosulást, a mitikus hősök szent keresztjének felvállalását.

A vezér (a nemzet, a hadsereg stb.) alakja, ebből a mitológiai perspektívából szemlélve - ami pszichológiailag az apa iránti szeretetnek a vezérre való átruházásán alapul -, új elemmel bővül, hisz az mint egy közösségteremtő, mitikus hős ölt testet. "Arcéle - emlékezet bennünket Serge Moscovici - múltidéző tulajdonságokat reprezentál" (Moscovici, 389).

Háborús vállalkozásaink mitikus átértékelése és a vezér istenítése egyben az ellenség satanizálását is jelenti, ami az ölés tilalmának áthágásához vezető utat meghatározott módon teszi szabaddá. Az ellenség satanizálása lényegében annak a civilizációból való kizárását jelenti, rá immár nem vonatkoznak az emberi kapcsolatokat szabályozó törvények. Megsemmisítése így a bátorság egyik legtöbbször tartott megnyilvánulása. Az ellenség dehumanizálásának köszönhetően, az ellene viselt háború már több mint hazafias kötelesség, hisz abban az emberi nem eltörlésére irányuló erő öltött testet, így a vele való harc a humanista értékek védelmévé nemesül.

A fentiek tudatában immár magától értetődő a mitologizálásnak a háborús propagandában betöltött szerepe. A Jugoszlávia területén a tényleges harci tevékenységeket időben megelőző "médiaháború" is erről tanúskodik. Az a törekvés, ami az ellenséget "kegyetlen vadállattá", "barbár szörnyszülőtté" igyekszik degradálni, nem csupán annak megalázására szolgál. Egy humán attribútumokkal nem rendelkező ellenfél üldözése és megsemmisítése hősmítoszi fegyvertény, az emberiséget megváltó tett, mely a legmagasabb morális szférákból nyeri legitimitációját, azaz a felettes én által jóváhagyott feladat.

Azonban ez a jóváhagyás más úton is kivívható. A dramatizálás helyét a banalizálás is elfoglalhatja. Ez esetben a háborús propaganda a rémtetteket igyekszik kellemes, szórakoztató, de legalábbis mindennapi cselekedetként bemutatni. Az ember így - abban a tudatban, hogy tevékenysége semmilyen tekintetben sem kérdőjelezheti meg emberi hivatását - teljes lelki nyugalommal vonulhat ki a harcmezőre.

Az ördög pedig ebben kedvét leli.

Papp p Tibor fordítása

A tanulmányban felhasznált idézetek lelőhelyei:

- Marie Bonaparte, 1950. *Mythes de guerre*, PUF, Paris.
 Franco Fronari, 1974. *Psychoanalysis of War*, Ancor Press, Garden City.
 Sigmund Freud, 1953. *Thoughts for the Times on War and Death*, Standard Edition, Vol. XXII.
 Sigmund Freud, 1954. *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*, Standard Edition, Vol. XXII.
 Sigmund Freud, 1972. *Essais de psychoanalyse*, Payot, Paris.
 Sigmund Freud, 1956. *Malaise dans la civilisation*, Gallimard, Paris.
 Serge Moscovici, 1985. *L'Age des foules*, Ed. Complexe, Bruxelles.
 Denis de Rougemont, 1982. *La Part du Diable*, Gallimard, Paris.